

KJELL MAGNUSSON:

Kulturella skillnader i Jugoslavien

Avgörande för dagens problematik i Jugoslavien är det faktum att de nordvästra delarna av landet fram till 1918 lydde under det habsburgska kejsardömet medan de sydöstra under femhundra år tillhörde det osmanska imperiet.

Fortfarande är kulturgränsen mellan "Balkan" och "Europa" mer eller mindre påtaglig och den spelar en viktig roll för de sydslaviska folkens självbild och syn på omvärlden. Det finns också mer eller mindre betydande kulturskillnader inom de etniska grupperna och dessa spelar fortfarande en politisk roll.

Kjell Magnusson är forskare vid Institutionen för östeuropastudier vid Uppsala Universitet.

Den som reser genom det som en gång hette Jugoslavien lägger omedelbart märke till skillnaderna mellan olika kulturområden. De kommer till uttryck i arkitektur, matkultur, musik, klädedräkt, dygnsrytm, och även i det svärfångade begreppet mentalitet. I norr möter man ett alplandskap med samma vita hus och barockkyrkor som i Österrike eller Sydtyskland. Sloveniens huvudstad Ljubljana påminner i hög grad om Salzburg, skillnaden är att man i stället för tyska hör ett slaviskt språk talas.

Den katolskt präglade kulturen fortsätter längre söderut, i Kroatien, både i inlandet och längs kusten. De dalmatinska städerna: Split, Šibenik, Trogir eller Dubrovnik hör ihop med Italien på andra sidan havet och uppåt landet märks de tydliga spåren av Österrike-Ungern.

I Belgrad börjar något annat, det ortodoxa och muslimska Balkan. Om Zagreb till sin struktur är en mellaneuropeisk stad, där centrum domineras av torg, rådhus och katedral och en äldre stadskärna, är Belgrad en stad av samma typ som Athen, en till synes oöverskådlig samling stadsdelar eller byar, en kokande kittel där kulturerna möts. Man behöver bara ta sig från Belgrads centrum till förstaden Zemun på andra sidan floden, för att märka skillnaden. Man hamnar i vad som skulle kunna vara en småstad vilken som helst i den habsburgska monarkin.

I centrala Jugoslavien, i Bosnien, liksom i Kosovo och Makedonien längst i söder, är islams närvaro mycket påtaglig. Moskéerna, basarkvarteren, böneutroparna, kvinnorna i sina huvuddok, de vita kalotterna, allt vittnar om närheten till Orienten, och i städer som Skopje och Sarajevo finns även en levande muslimsk högkultur.

På samma sätt som överallt i Östeuropa och på Balkan finns i Jugoslavien en kulturtradition som genom sin frånvaro är närvarande, den judiska. Ibland märks det tydligt som när man åker förbi den jättelika stängda synagogan i centrala Novi Sad, provinsen Vojvodinas huvudstad, eller som i Sarajevo där det religiösa livet i den en gång stora judiska församlingen knappast existerar eftersom man har svårt att samla de tio deltagare som krävs för gemensam bön.

Balkan representerar uppenbart något hemlighetsfullt och för främlingen mycket lockande. De dammiga bygatorna, torgen i middagshettan återfinns hos diktare som Tomas Tranströmer eller Östen Sjöstrand, och den svenske slavisten Alfred Jensen (1859–1921) ägnade en stor del av sitt liv åt att förmedla det sydslaviska Balkans skiftande kulturatmosfärer. Folklivet som vaknar upp på nytt efter siestan, människorna som flanerar i den ljumma kvällen i Skopje eller Priština, den legendariska gästfriheten, sammanhållningen i familj och släkt, den egenartade musiken, allt detta fascinerar. Kanske har det att göra med att historien verkar så nära. Det är fråga om unga stater, men gamla länder och kulturer. Vid sidan av de stereotypa höghusen eller kåkstäderna – exempel på en alltför snabb samhällsförändring – hittar man fortfarande de karaktäristiska en- eller tvåvåningshusen, med smidesbalkonger och fönsterluckor, byggda av grekiska, turkiska, judiska eller serbiska köpmän. De påminner om en stadskultur där livet följde en annan och mer fridfull rytm och där Österlandet var nära.

Men Balkan är också våldet. Det finns ett slags mörker i södra Jugoslavien som

kontrasterar mot den mediterrana kulturen i andra länder. Det är minnen av krig och elände, av härar som ständigt vandrade fram och tillbaka; av söner som rövades från föräldrarna och återkom som sultanens uppsyningsmän eller soldater i en främmande armé; janitscharer som kunde spetsa sina forna landsmän på pålar.

Den kulturella rikedom, kontrasterna mellan Balkan, Medelhavet och Mellaneuropa, banden till skilda kultursfärer och traditioner gjorde Jugoslavien till ett av Europas mest intressanta länder. Och det tycktes dessutom länge vara ett efterföljansvärt exempel på hur man kunde lösa nationalitetsfrågan.

Ändå brukade man under 70- och 80-talen fråga: Hur kan Jugoslavien, med all denna mångfald hållas ihop? I dag vet vi att det inte gick. Frågan är om det berodde på alltför stora kulturskillnader, eller om det finns andra förklaringar?

Kulturtraditioner

Jugoslavien är – eller var – vid sidan av Sovjetunionen Europas mest mångnationella stat. Till formen en federation som konstitueras av sex sydslaviska folk: serber, kroater, bosniska muslimer, slovener, makedonier och montenegriner, som i olika avseenden skiljer sig från varandra. Vid sidan av de sydslaviska statsfolken finns även ett stort antal minoriteter som uppgår till ca 15 procent av befolkningen. De största är albanerna och ungrarna. I synnerhet det faktum att den albanska folkgruppen är större än de statsbärande folken ifrågasätter direkt Jugoslaviens legitimitet som sydslavisk federation.

På jugoslaviskt område möts även tre

stora religiösa traditioner: ortodox kristendom, katolicism och islam. Religion och etnisk tillhörighet är dessutom nära förbundna. Serber, montenegriner och makedonier är ortodoxa. Slovener, kroater och en majoritet av ungrarna är katoliker. De serbokroatisktalande bosniska muslimerna, liksom albanerna och turkarna tillhör islam.

I språkligt avseende utgör de sydslaviska dialekterna ett kontinuum från bulgariska till slovenska, och förhållandet mellan de moderna standardspråken kan kanske beskrivas på följande sätt: Om serbokroatiska motsvarar svenska blir makedonska och bulgariska norska och danska, medan slovenskan i relation till serbokroatiska befinner sig någonstans mellan holländska och svenska.

Redan denna mångfald skulle i sig vara problematisk. Till det kommer att de olika folkgrupperna skiljer sig åt vad gäller både territoriell koncentration och dominans inom den egna republiken. Vissa, som slovener och makedonier, lever nästan uteslutande inom den egna republiken, medan andra, i synnerhet serberna är spridda över stora delar av Jugoslavien. På samma sätt är Slovenien till övervägande del slovenskt, medan det i Makedonien, liksom i Serbien, finns en stor albansk minoritet. I Bosnien-Hercegovina har å andra sidan ingen folkgrupp absolut majoritet, även om muslimerna förr eller senare kommer att nå dithän.

Den etniska heterogeniteten är en följd av speciella historiska och politiska omständigheter, som bl a ledde till stora migrationer vilka försköt den serbiska folkgruppen mot norr och den albanska mot öster.

Avgörande för dagens problematik är

det faktum att de nordvästra delarna av Jugoslavien fram till 1918 lydde under det habsburgska kejsardömet, medan de sydöstra under femhundra år tillhörde det osmanska imperiet. Det innebar att Slovenien och Kroatien kom att utvecklas enligt ungefär samma linjer som Mellan-europa: Det var fråga om typiska feodal-

Trots att serber, kroater, (bosniska) muslimer och montenegriner talar samma serbokroatiska folkspråk uppkom det aldrig en "serbokroatisk" eller sydslavisk nation.

stater där kyrka och adel spelade en viktig roll. De upplevde som andra europeiska länder renässans, motreformation, upplysning, urbanisering och industrialisering, samtidigt som Serbien, Makedonien, Montenegro och Bosnien kom att tillhöra en särpräglad Balkankultur som fram till slutet av 1700-talet var avskuren från kontakten med Västeuropa. Och som därför relativt sent berördes av den rationalism och individualism som vi hos oss betraktar som självklar.

Det karaktäristiska för det osmanska imperiet var att undersåtarna enligt det s k "milletsystemet" kategoriserades socialt och politiskt efter sin religionstillhörighet. Man var inte turk eller serb, utan tillhörde en bestämd socioreligiös grupp eller *millet*: dvs man var muslim, ortodox, jude eller katolik. Denna indelning var en naturlig följd av Islams specifika sätt att uppfatta världen. Islam gör som religiöst system – i likhet med ortodox judendom – ingen åtskillnad mellan en helig och profan sfär, mellan samhälle och religion, stat eller kyrka. I själva ver-

ket saknar man i den muslimska traditionen ett religionsbegrepp av västerländsk typ: Samhälle-kultur-religion utgör en enhet där allt är underställt samma gudomliga lag, *sharia*. Eftersom de kristna på Balkan inte utgjorde en del av den muslimska gemenskapen var *sharia* inte tillämplig i deras fall. I stället fick de i stor utsträckning behålla sina egna lagar och sedvänjor, och representerades politiskt av sina religiösa ledare.

Det osmanska imperiet var således ett samhälle där olika etniska grupper levde sida vid sida, integrerade i samma administrativa struktur, men med ett stort mått av social och kulturell autonomi. Staten brydde sig, om man så vill, inte om medborgarnas kulturella identitet eller värderingar. Som motpol kan vi ta 1600-talets Sverige, där kyrkan inte bara spelade en administrativ-politisk utan även en ideologisk roll. Detsamma gäller för övrigt den katolska motreformationens Europa.

Det turkiska väldet är för greker och sydslaver en tid av förtryck, en lång mörk natt då deras länder var underkuvade och deras kulturer sov. Men, skall man vara objektiv, var den turkiska tiden inte enbart av ondo. Milletsystemet var — innan imperiet degenererade — ett samhälle där jude och grek, turk och serb kunde leva tillsammans. Var och en kunde dyrka sin Gud och uppfostra sina barn på det sätt hans tradition bjöd. I Balkanländerna hade varje folkgrupp sina egna kvarter, sina *mahale*, som fick sin särskilda karaktär av helgedom och bönehus, av språk och klädedräkt. Man möttes på marknaden och som regel var man flerspråkig. Många behärskade slaviska dialekter, grekiska och turkiska, kanske al-

banska. Vissa — de som tillhörde den religiösa eliten — kunde sin fornkyrkoslaviska, arameiska eller arabiska. I de gudsförgätna balkanstäderna kunde man finna diktare och lärde som tillhörde den internationella arabisk- och persiskspråkiga muslimska kulturkretsen.

Det är tankeväckande att de spanska judarna när de tvingades fly på 1400-talet fann en fristad just i det turkiska imperiet. Thessaloniki, de sefardiska, spansktalande judarnas centrum, blev efter Warszawa Europas näst största judiska stad — och den sefardiska kulturen hade utlöpare även i dagens Jugoslavien: i Skopje, Bitola, Kosovo, Sarajevo och Belgrad. På gravplatsen i Belgrad finner man namn som Kojen, Danon, Demajo, Samokovlija, David eller Pijade.

Denna relativa tolerans kom även till uttryck i att turkarna som regel inte bedrev någon mission och att relativt få sydslaver konverterade till Islam. Undantaget är Bosnien där ett mycket stort antal invånare gick över till den nya religionen. Enligt den vanligaste tolkningen skulle detta ha berott på att den *bogomilska* kättarrörelsen under medeltiden varit särskilt stark i Bosnien. Bogomilerna förföljdes av både katoliker och ortodoxa, och det skulle även ha funnits överensstämmelser mellan deras religion och Islam. Andra framhåller sociala faktorer, som den härskande klassens intresse av att behålla sina privilegier. Hur det än förhåller sig är dessa islamiserade sydslaver förfäderna till dagens serbokroatisktalande muslimska nation i Bosnien.

Den mångnationella kulturmiljön på det jugoslaviska Balkan har med stor inlevelse skildrats av den bosniska nobelpristagaren Ivo Andrić. Genom hans

mästerliga romaner *Bron över Drina*, *Konsulerna* och *Helvetets förgård* har omvärlden kunnat återupptäcka en särpräglad kultur som är både europeisk och orientalisk.

Det turkiska imperiets administrativa struktur betydde att den serbiska ortodoxa kyrkan kom att spela en synnerligen viktig roll som politisk institution och bevarare av idén om en serbisk egenart. I synnerhet sedan det serbiska patriarkatet i Pec hade återupprättats av vesiren Mehmed Paša Sokolović 1557. (Mehmed Paša var inom parentes sagt en av de ynglingar som genom *devshirme*, blodsskatten, tvingades bort från sitt hem för att uppfostras som muslim. Genom en typisk Balkanironi blev hans egen bror Makarije den förste patriarken i den åter självständiga kyrkan.)

En annan mycket viktig konsekvens av det turkiska våldet var den sociala homogenisering och revitalisering av äldre, patriarkala kulturmönster som ägde rum bland de kristna. Den inhemska adeln försvann och stadsbefolkningen utgjordes i stor utsträckning av icke-slaver. Den stora massan sydslaver levde på landsbygden som bönder och herdar, och de viktigaste sociala institutionerna var familjen och släkten. Ofta levde man tillsammans i flergenerationers storfamiljer, s k *zadruga*.

Även om kyrkan spelade en politisk roll var den samtidigt ekonomiskt och kulturellt försvagad och det uppkom därför en specifik folkkultur som präglades av en arkaisk religiositet där förkristna element blandades med kristendom på ett unikt sätt. Det är karaktäristiskt att de katolska missionärer och sändebud som reste i området under den turkiska tiden

ifrågasatte om den ortodoxa bondebefolkningen verkligen var kristen. Den moderna religionshistoriska forskningens främsta namn, rumänen Mircea Eliade, talar i själva verket om en specifik "Balkanreligion", som visar stora likheter med de s k primitiva eller skriftlösa folkens religioner.

Nationalbildningsprocessen började vid olika tidpunkter och var ännu inte avslutad när den sydslaviska statsbildningen grundades efter första världskriget.

Ett av de mest typiska kännetecknen för den patriarkaliska Balkankulturen var dess heroiska moral och hjältekult. Den berömda muntliga episka litteraturen, som framfördes till tonerna av den ensträngade *guslen*, handlar om kampen mot turkarna och de offer som varje generation gjorde. Man stred för "det ärorika korset och den gyllene friheten" som det heter i en berömd vändning. Senare, i samband med uppkomsten av en modern nationalism, får nederlaget vid Kosovo 1389 och det religiöst tolkade martyrskapet en modern ideologisk form som fortfarande spelar en stor roll i serbisk kultur.

Balkankulturen skilde sig avsevärt från de förhållanden som rådde i Slovenien och Kroatien där katolska kyrkan efter motreformationen i hög grad präglade befolkningens livsstil och världsuppfattning, och där element från högkulturen på ett helt annat sätt nådde breda folklager. Ett exempel är att man i Kroatien och Slovenien hade ett skolsystem innan

man i Serbien ens hade läroanstalter för präster.

Sammanfattningsvis hade skillnaderna mellan Balkan och Europa att göra med graden av social differentiering, med individens relation till formella sociala institutioner, med kulturens karaktär och inte minst med hur religionen var institutionaliserad i samhället.

Fortfarande är kulturgränsen mellan "Balkan" och "Europa" mer eller mindre påtaglig, och den spelar en viktig roll för de sydslaviska folkens självbild och syn på omvärlden. Kroater och slovenier har t ex som ett viktigt argument för självständigheten ofta framhållit att de genom sin kulturella tillhörighet utgör ett försvar för den europeiska civilisationen.

Nu kan man om man vill, vilket jag antydde i inledningen, göra en mer detaljerad indelning av Jugoslavien i olika kulturområden. I själva verket har jugoslaviska och även utländska etnologer och kulturhistoriker ägnat stort intresse åt att kategorisera de jugoslaviska kulturområdena.

Den serbiske kulturgeografen Jovan Cvijić talade om fem kulturområden: ett mellaneuropeiskt (Slovenien, Kroatien, Vojvodina), ett romanskt-mediterranskt (kusten), ett patriarkaliskt (Montenegro, delar av Bosnien och Kroatien), ett byzantinskt (Serbien) och ett turkiskt-orientaliskt (Bosnien, Makedonien). Geseemann talar om samma kulturzoner men ger dem delvis andra namn: en tysk-mellaneuropeisk, en italo-romansk, en patriarkalisk, en balkano-byzantinsk och en turkisk.

Det viktiga i det här sammanhanget är att den mer detaljerade indelningen visar att det finns mer eller mindre betydande

kulturskillnader även inom de etniska grupperna. Det gäller inte bara serberna, som lever i flera republiker (mellaneuropeisk, patriarkalisk, byzantinsk, turkiskt-orientalisk) utan även t ex kroaterna i dagens Kroatien (mellaneuropeisk, romansk-mediterran, patriarkalisk). Dessa kulturskillnaderna spelar fortfarande en politisk roll, vilket har märkts inte minst under den allra senaste utvecklingen. Det finns en motsättning mellan serberna i Serbien och dem som lever i Kroatien eller Bosnien. På samma sätt finns i Kroatien starka regionala strävanden (Dalmatien, Istrien).

Nationsbildning och etniska processer

Den viktigaste följden av den långvariga habsburgska och osmanska dominansen var att religionen – inte språket – för majoriteten av sydslaverna kom att fungera som etnisk markör och därmed blev utgångspunkt för en modern nationell identitet. Vi är vana vid en situation där språklig och etnisk tillhörighet närmast är synonymer. I Jugoslavien är det inte så. Trots att serber, kroater, (bosniska) muslimer och montenegriner talar samma serbokroatiska folkspråk uppkom det aldrig en "serbokroatisk" eller sydslavisk nation. De kulturskillnader som hörde ihop med religionen och tillhörigheten till olika samhällssystem var tillräckligt stora för att, under de politiska förhållanden som rådde under 1800-talet, ge upphov till skilda etniska identiteter.

Under 1800-talets nationella renässans uppstod på sydslaviskt område dels strömningar som strävade efter skapandet av en gemensam sydslavisk kultur

och statsbildning, dels sådana som i stället betonade den etniska särarten.

Det är viktigt att påpeka att denna klivenhet berodde just på skillnaderna och likheterna mellan de sydslaviska folken, och att det alltsedan dess har funnits en spänning mellan jugoslaviskt och nationellt, som varit mer eller mindre uttalad. Det gemensamma serbokroatiska språket kunde ge upphov till föreställningen om en enda jugoslavisk nation, men också till pankroatiska och panserbiska idéer, liksom till territoriella dispyter, eller till att vissa folkgruppers etniska identitet blev omstridd. Det senare gällde särskilt makedonerna och de bosniska muslimerna.

Samtidigt förhindrade kulturskillnaderna uppkomsten av en självklar jugoslavisk identitet, eftersom även synen på det jugoslaviska var kulturbunden. För en sloven eller en kroat förblev därför en serb oftast serb, även om han sade sig vara jugoslav. Det hör för övrigt till historiens ironier att de jugoslaviska stämningarna under förra seklet var mer utbredda i Kroatien än i Serbien.

Vad som komplicerat förhållandena i Jugoslavien är att nationsbildningsprocessen började vid olika tidpunkter och ännu inte var avslutad när den sydslaviska statsbildningen grundades efter första världskriget. Det Jugoslavien som bildades 1918 (1920) kallades till en början helt logiskt "Serbernas, Kroaternas och Slovenernas Kungarike" och fick först 1929 namnet Jugoslavien. I samband med andra världskriget konstituerades en makedonsk nation, som fick politisk autonomi, skriftspråk och på sextio-talet även en egen ortodox kyrka. Mot slutet av 1960-talet erkändes sedan de

serbokroatisktalande muslimerna i Bosnien som statsbärande nation. Under namnet muslimer, *Muslimani*, fick de — trots motstånd från serber och kroater — samma status som övriga sydslaviska folk. Man kan också tala om ett reellt erkännande av Kosovoalbanerna vid den här tiden.

Det innebär att det med kommunistpartiets goda minne under olika perioder ägde rum ett medvetet nationsbyggande i Makedonien, Kosovo och Bosnien, där den nationella identiteten och kulturtraditionen på olika sätt betonades och framhävdades. En åtminstone indirekt följd blev att skillnaderna gentemot andra folkgrupper betonades, inte minst gentemot dem som levde på samma territorium.

Eftersom nationsbildningen i Jugoslavien liksom i övriga Östeuropa sammanföll med en allmän moderniseringsprocess kom begreppet nation att spela en central roll i samhälle och kulturliv, och fick en emotionell laddning som i allmänhet saknas i Västeuropa. En viktig aspekt i det sammanhanget var — och är fortfarande — den påfallande ambivalensen både gentemot Europa och den egna kulturen. De intellektuella som under 1800-talet var bärare av de nationella idéerna identifierade sig med den västeuropeiska kultur de kanske lärt känna under studier i Paris, Wien eller München. Från den utgångspunkten, särskilt när man talar franska eller tyska, blev Balkan och Sydösteuropa någonting efterblivet och primitivt, som man till varje pris ville bort ifrån. Samtidigt var det just på den efterblivna landsbygden man fann den nationella ideologins genuina serber eller kroater, de som ännu inte fördärvats av

mötet med väst. Eftersom det i politisk mening saknades en historisk kontinuitet var det trots allt den religiöst präglade bondekulturen som – vid sidan av mer eller mindre diffusa medeltida statsbildningar – utgjorde själva grunden för kravet på en egen stat. Känslan av underlägsenhet gentemot Europa sammanföll därför ofta med en hatkärlek till hemlandet och ett överdrivet framhävande av allt

Kategorier som språk, religion och kultur i vid mening, sätter på olika nivåer gränser mellan de sydslaviska folken.

i den egna kulturen eller historien som på ett visst plan skulle kunna vara mer värdefullt, mer mänskligt och äkta än sina europeiska motsvarigheter. Denna hållning återkommer i skönlitteratur och humanistisk forskning och sätter än i dag sin prägel på kultur och samhällsliv.

Under 1800-talet uppkom därför, förutom en ambivalent nationalism, även en kulturell och psykologisk klyfta mellan stad och landsbygd, mellan bildade klasser och lägre samhällsskikt, som är mer påtaglig än i Västeuropa och som fått mycket stor betydelse för den politiska utvecklingen i alla Balkanländer.

Sammanfattningsvis: Kategorier som språk, religion och kultur i vid mening, sätter på olika nivåer gränser mellan de sydslaviska folken. Det är i skärningspunkten mellan dessa kulturelement som de moderna sydslaviska nationerna har uppkommit. De kulturellt-religiösa skillnaderna mellan de serbokroatisktalande folkgrupperna har varit en utgångspunkt för nationsbildning. Samtidigt har språk

ket i vissa fall inom de kulturellt-religiösa traditionerna differentierat mellan etniska grupper. Skillnaden mellan Europa och Balkan innebär samtidigt att det trots språkliga skillnader finns en kulturell gemenskap mellan å ena sidan slovener/kroater och å andra sidan serber, montenegriner, makedonier och i viss mån även muslimer.

Jugoslavien var under mellankrigstiden ett av Europas allra fattigaste länder, med utbredd analfabetism och en majoritet av befolkningen bosatt på landsbygden. Vissa jugoslaviska områden berördes av urbanisering och industrialisering först efter andra världskriget, vilket betydde att de idealtypiska kulturskillnader som jag har antytt levde kvar förhållandevis länge.

Strax före kriget genomförde antropologen Vera Erlich en undersökning i 300 jugoslaviska byar. Syftet var att studera i vilken utsträckning den traditionella storfamiljen, *zadruga*, och den patriarkala kulturen fortfarande var levande. Undersökningen genomfördes bland muslimer, ortodoxa och katoliker i Makedonien, Bosnien, Serbien och Kroatien, dvs bland albaner, makedonier, serber, muslimer och kroater. Erlich fann att man kunde kategorisera byarna i tre grupper eller se dem som stadier i en utveckling: de traditionella patriarkala byarna, de som befann sig i vad Erlich kallade stormig förändring, samt de som enligt hennes terminologi uppnått ny stabilitet. Enligt kriterier som relationer mellan man-hustru, föräldrar-barn, bror-syster, de olika rollernas auktoritet och inbördes respekt, förekomsten av konflikter, liksom synen på äktenskapet och sexuellt beteende, etc visade det sig att nästan

samtliga byar i Makedonien kunde klassificeras som patriarkala, i synnerhet de albanska (muslimska), men också 85–90 % av de makedonska (ortodoxa). I det muslimska Bosnien var 75 % av befolkningen patriarkaliskt orienterad, i det ortodoxa och katolska 50 %. I Serbien kunde 25–30 % av byarna betraktas som patriarkaliska, i Kroatien kanske 10 %, i Dalmatien inga.

Det fanns alltså en klar skillnad mellan de områden som hade dominerats av turkarna och de som levt under Habsburg. Dessa skillnader har i modifierad form existerat även under efterkrigstiden. Det patriarkaliska syndromet rör emellertid inte bara familjerelationer, utan yttrar sig allmänt som en mer lokalistisk, traditionell och konformistisk attityd. Även en positiv hållning till begrepp som ära och tapperhet eller bejakandet av social och ekonomisk jämlikhet hör hemma i den patriarkala eller traditionella kulturen.

Det är därför ingen tillfällighet att den jugoslaviska socialismen hade sitt starkaste fäste på det balkanska kulturområdet: i Serbien, Makedonien och Montenegro. Inte för att man där skulle ha anammat en marxistisk filosofi och ideologi, utan pga att vissa värden som kommunismen i sin jugoslaviska form representerade stämde överens med det traditionella samhällets normer: uppslutningen bakom partisanerna var naturlig i de områden där den heroiska traditionen var levande och kom till uttryck även under efterkrigstiden i officersrekrytering och partimedlemskap. De starka familjebanden kunde förenas med socialismens kollektivistiska idéer, och det är ett faktum att släktrationer, vänskapsband och partistrukturer i södra Jugoslavien,

särskilt i Montenegro och Kosovo, har varit intimt sammanflätade. Vilket betyder att det finns stora likheter mellan det politiska livet i Grekland och södra Jugoslavien, oberoende av skillnader i politiskt system. På samma sätt är, som jag nyss nämnde, den positiva inställningen till social jämlikhet typisk för den patriarkaliska kulturen. Jugoslaviska sociologer talar om det "egalitära syndromet", och det är intressant att notera att jämlikhetsidealet stämde väl överens med den tidiga, mer eller mindre stalinistiska socialismen, medan det under självstyrelsesystemets betonande av individualism och stora löneskillnader, officiellt uppfattades som ett hinder för ekonomisk utveckling.

De patriarkaliskt-egalitära attityderna är således fördelade i Jugoslavien både enligt socialgrupp och kulturområde: Å ena sidan: ju högre socialgrupp, desto starkare individualism och modernism. Å andra sidan en nord-syd-axel där individualism och modernism är mest utbredd i nordväst, i de tidigare habsburgska områdena.

Detta har stor betydelse för den politiska dynamiken i det jugoslaviska samhället. I alla delar av Jugoslavien har det sedan slutet av sextioalet funnits ett utbredd socialt och politiskt missnöje som varit potentiellt mycket farligt för de kommunistiska makthavarna och som hör ihop med de här attitydkomplexen. Jag skall strax återkomma till det.

De etniska processerna och konflikterna i Jugoslavien utspelas på skilda plan och har även att göra med strukturella faktorer, liksom med ekonomiska eller politiska intressen. De kulturella aspekterna framträder på olika sätt och får olika betydelse beroende på typ av etnisk

process eller konstellation. Under efterkrigstiden har det funnits motsättningar mellan republiker och federation, mellan olika delrepubliker, liksom inom delrepublikerna. Det finns olika typer av majoritets- och minoritetsförhållanden och situationen skiljer sig åt mellan områden som genomgår en nationsbildningsprocess, eller där det sedan gammalt finns flera etniska grupper, och sådana där det uppstår motsättningar pga migration.

Både inom det makthavande socialistpartiet och oppositionen finns en orientering mot Ryssland och det ortodoxa Balkan.

Ett typfall är Slovenien, Jugoslaviens mest homogena republik. I förhållande till den serbokroatisktalande majoriteten i Jugoslavien utgör slovenerna en minoritet som upplever den egna kulturen och språket som allvarligt hotade. Samtidigt har Slovenien sina egna minoritetsproblem. Sedan gammalt finns det bofasta minoriteter, ungrare och italienare, som är relativt fåtaliga och som åtnjuter olika minoritetsrättigheter. Under de senaste tio-femton åren har emellertid Slovenien blivit ett invandrarland med ett mycket stort antal gästarbetare från Jugoslaviens södra, underutvecklade delar. I den situationen har det uppkommit kulturkonflikter och främlingsfientliga stämningar av samma typ som i Sverige eller Västtyskland. I Slovenien har man emellertid haft mycket liten förståelse för invandrarnas krav på kulturbevarande åtgärder, samtidigt som man varit djupt oroad av hotet

mot slovensk kultur och de slovenska gästarbetarnas och minoriteternas situation i Västeuropa.

Kosovo och Makedonien är å andra sidan typiska nationsbildningssituationer där framhävandet av majoritetskulturen – den albanska respektive den makedonska – har skapat problem vad gäller samlevnaden med etniska minoriteter: i Kosovo serber och i Makedoniens fall albaner. Även i Bosnien pågår en liknande process, men här är kanske samspelet religion-nationalism tydligare och intressantare.

Det grundläggande problemet i Jugoslavien, som orsakat de senaste årens akuta konflikter, är annars den frustration bland serberna som på allvar gjorde sig gällande under mitten av 1980-talet och som var en följd av att Jugoslavien utvecklades i riktning mot en konfederation trots att de flesta delrepubliker inte var homogena nationalstater.

I Jugoslavien talar man ofta om faran av en libanonisering och menar då möjligheten av ett utdraget och grymt inbördeskrig som skulle kunna pågå under de närmaste tio åren. Oavsett hur det förhåller sig med den saken är termen korrekt i en annan, mer specifik mening.

Nationalismen som fenomen handlar ofta om den övriga världens möte med västeuropeisk civilisation – jag vill understryka att jag betraktar begreppet civilisation som värdeneutralt. De nationella och kulturellt-politiska rörelser som uppkommit i den icke europeiska världen eller i Europas randområden, i Östeuropa och på Balkan, och som hör samman med typiska moderniseringssituationer, kan i stor utsträckning ses som reaktioner på mötet med en kultur som man

både identifierar sig med och tar avstånd ifrån.

Den klassiska motsättningen i ryskt samhällsliv mellan slavofiler och västorienterade är ett typexempel. Ett annat är det fenomen som går under namnet islamisk fundamentalism och som uppträder i länder som Iran, Turkiet, Libanon eller Pakistan. I båda fallen återaktualiseras vissa traditionella värden, ofta i en omvandlad och modernt ideologiserad form, som en reaktion på en snabb samhällsutveckling där en stark påverkan utifrån eroderat eller hotat grundläggande drag i den inhemska kulturen.

Detta gäller i hög grad även Jugoslavien. I själva verket har vi att göra med tre skilda men likartade kulturella processer som alla kan definieras i relation till Västeuropa och västeuropeisk kultur.

På ortodoxt område handlar det om en allmän misstro mot väst. Den grundar sig bl a på en känsla av att den europeiska kulturen genom sin individualism och pragmatism bryter mot vissa grundläggande mänskliga värden som anses vara typiska för den egna kulturen: solidaritet, medkänsla, moral. Misstänksamheten mot väst har även en självklar och mer konkret grund i den traditionella misstron mot katolska kyrkan, som både under tidigare och nyare historia haft missionerande ambitioner vad gäller de ortodoxa. Inte minst spelar minnena från andra världskriget en stor roll.

I den rådande situationen har sådana stämningar fått förnyad kraft. Det är t ex påtagligt hur det bland serbiska politiker, både inom det maktbärande socialistpartiet och oppositionen, finns en orientering mot Ryssland och det ortodoxa Balkan. Författaren Vuk Drašković, ledare

för det största oppositionspartiet SPO (serbiska förnyelserörelsen), har medvetet odlat kontakter med Grekland och de nuvarande ledarna i Ryssland. Drašković har också öppet talat om behovet av en ortodox allians, och framhållit att Europa aldrig kan enas förrän man erkänt den ortodoxa civilisationen som likaberättigad. På samma sätt har Milošević-regimen sökt stöd hos Grekland och Ryssland, även om man haft otur när det gäller valet av partner. (Jag vet inte i vilken utsträckning det är bekant i Sverige att ledande serbiska politiker hörde till det fåtal världen runt som offentligt uttryckte sin tillfredsställelse med kuppen i Sovjet.)

En betydelsefull roll spelas naturligtvis i det här sammanhanget av den serbiska ortodoxa kyrkan, vars ledande företrädare redan under mellankrigstiden diskuterade i de här banorna. Man bör emellertid observera att kyrkan tagit avstånd från extrem nationalism och de tendenser till ortodoxt inspirerad fascism eller fascistoida rörelser som gjort sig gällande under senare tid.

För de jugoslaviska muslimerna är det fråga om de problem som är förenade med en tidigare enhetskulturs möte med ett modernt samhälle. Under milletsystemet tillhörde såväl turkar som albaner och serbokroatisktalande bosnier samma "nationalitet". Dvs, de var muslimer i Islams mening och det var först när det osmanska imperiet började falla sönder och milletsystemet urholkades som muslimerna tvingades definiera sig även etniskt. I den situationen uppstår mycket speciella problem som rör avgränsningen mellan religion och politik, mellan etnisk och religiös identitet, vilket leder till reaktioner som i grunden är desamma i

hela den muslimska världen och som vi från vår horisont uppfattar som en sär egen blandning av religion och politik. I Bosnien komplicerades läget av att muslimerna talade samma språk som katoliker (kroater) och ortodoxa (serber), något som i längden emellertid inte kunde hindra framväxten av en bosnisk-muslimsk nation. Den politiskt-religiösa mobiliseringen bland de bosniska muslimer na, som pågått sedan 1960-talet och

Jag tror att det socialistiska samhällssystemet i stor utsträckning bär skulden till att de etniska konflikterna fått en så allvarlig karaktär.

kommer till uttryck inte minst inom den tekniska intelligentsian, förkroppsligas i dag genom Bosniens president Alija Izetbegović, som under 80-talet satt i fängelse under flera år för sin religiösa hållning.

De katolska slovenerna och kroaterna har å andra sidan under det senaste decenniet drivit idén om en centraleuropeisk gemenskap, ett gemensamt österrikiskt-ungerskt kulturarv. Det är samtidigt fråga om en negativ identifikation med Jugoslaviens ortodoxa och muslimska folkgrupper. Man markerar sitt avstånd till den ortodoxa kulturen, som betraktas som primitiv och efterbliven och anses ha en speciell benägenhet till våldsam nationalism med klara imperialistiska anspråk. Man möter relativt ofta även tanken att de ortodoxa, jämfört med katolikerna, skulle vara mer mottagliga för de socialistiska idéerna. Mot vissa serbers tal om

en antiserbisk sammansvärjning inspirerad av bl a Vatikanen och Tyskland, står alltså det "serbokommunistiska" eller "ortodoxt-bolsjevikiska" syndromet.

Är det då så att kulturskillnaderna redan från början var alltför stora för att den jugoslaviska statsbildningen skulle ha en rimlig chans att lyckas?

Det är visserligen sant att det inom Jugoslaviens gränser rådde en kulturell distans som påminner om relationen Wien—Damaskus, vilket i sig naturligtvis skapar stora påfrestningar. Samtidigt hör jag till dem som tror att det socialistiska samhällssystemet i stor utsträckning bär skulden till att de etniska konflikterna fått en så allvarlig karaktär. Ofta menar man att nationalismen uppträder som en logisk konsekvens av att det efter socialismens sönderfall har uppstått ett ideologiskt vakuum. Denna idé är som jag ser det tveksam av flera skäl. För det första förutsätter den att befolkningen i Jugoslavien och andra f d socialistiska länder verkligen hade anammat den socialistiska ideologin, vilket knappast är troligt. Sociologiska undersökningar från Jugoslavien har visat att det inte förhåller sig så. För det andra utgår man från tanken att det i ett samhälle måste finnas en gemensam ideologi, något som knappast stämmer med hur moderna samhällen verkligen ser ut.

Jag vill understryka att jag inte hävdar att socialismen skulle ha saknat inflytande. Systemets följder är både djupgående och allvarliga, men de ligger på ett annat plan. De är inte en följd av framgångsrik indoktrinering via massmedia eller skolsystem, utan snarare en konsekvens av de socialistiska samhällssituationernas sätt att fungera.

Vad som kännetecknade Jugoslavien jämfört med andra socialistiska stater i Östeuropa var att det rådde en viss grad av frihet som tillät en relativt öppen diskussion. Problemet var emellertid att det inte var tillåtet att kritisera vare sig systemet som sådant eller den officiella ideologin, samtidigt som politiska konflikter mellan delrepublikerna var konstitutionellt legitima. Det innebar att varje politisk fråga mycket lätt fick etniska dimensioner och att nationella motsättningar ständigt aktualiserades på nytt.

Avgörande för den fortsatta utvecklingen blev att de korporativistiska dragen i det jugoslaviska samhällssystemet, tillsammans med den existerande "pseudodemokratin", under några mycket viktiga år i början av 1980-talet försvårade uppkomsten av en genuin folkligt förankrad demokratisk rörelse. I det rådande kulturella och politiska klimatet hårdnade i stället de etniska motsättningarna innan de hann neutraliseras av ett annat, mer pluralistiskt politiskt system. När förändringarna i Östeuropa kom var det för sent: allmänheten i Jugoslavien var redan mobiliserad på etniska grunder.

De traditionella kulturskillnaderna och etniskt förankrade symbolsystemen har därför under de senaste åren spelat en mycket stor roll som katalysatorer och uttrycksmedel för politiska protester och nationella konflikter på skilda nivåer. Inom alla kulturområden får religionen en allt större betydelse som symbol för

nationell identitet och enighet. Inom alla kulturområden går man tillbaka till personligheter, stämningar och ideologier från andra världskriget, mellankrigstiden eller ännu tidigare perioder. Symbolerna blir tecken som i vissa situationer mycket snabbt aktualiserar bestämda kulturmönster och attityder där motståndarna är onda och de egna goda.

Den kulturella klyfta mellan stad och landsbygd, mellan de intellektuella och folket, som jag berörde tidigare, fick i det här sammanhanget viktiga konsekvenser, särskilt i Serbien. Den serbiska oppositionens problem är att den i stor utsträckning, med vissa karaktäristiska undantag, är koncentrerad till Belgradområdet. Det makthavande partiet har däremot skickligt utnyttjat det uppdämda sociala och politiska missnöje bland arbetare och bönder som bottnade i konfrontationen mellan den socialistiska verkligheten och de patriarkaliskt-egalitära värderingarna. Milošević och hans anhängare lyckades med det fantastiska konststycket att kanalisera antikommunistiska och populistiska stämningar mot regimerna i Vojvodina, Montenegro, Kosovo, Kroatien och Slovenien, samtidigt som kommunisterna i Serbien kunde behålla sin makt!

Till sist: Man kan endast till en viss gräns förklara fenomen som det nu pågående kriget i Jugoslavien. Det våld och den grymhet som kommer till uttryck befinner sig bortom alla rationella samhällsvetenskapliga förklaringsmodeller.